

(الحسن بن علي) د پەرتووکا (المعارف) يا (ابن قتيبة) ی دا و پەرتووکا (الإمامة والسياسة) دا يا بو ئەوی هاتیه پاندان: خواندنهکا میژوویی – بەراوردکاری

میهقان حسین کورکو^{1*} و خطاب إسماعیل أحمد²

¹پشکا میژوو، فاکولتیا زانستین مروڤايه تي، زانگويا زاخو، هەرمیا کوردستانی – عێراق.

²پشکا میژوو، فاکولتیا زانستین مروڤايه تي، زانگويا زاخو، هەرمیا کوردستانی – عێراق.

وەرگرتن: 2026/01 پەسەندکرن: 2026/05 بە لافکرن: 2026/08 <https://doi.org/10.26436/hjuoz.2026.14.3.1785>

پوخته:

ئەف ڤەکۆلینە بەراوردکارییەکه ل دۆر شیوازی دارژتتا میژوویی یا زانیی ناقدار (ابن قتيبة الدينوري ٢١٣- ٢٧٦م/٨٢٨-٨٨٩ز) بو کەسایەتیا (حسن بن علي)، ب پشتبەستن ب پەرتووکا ئەوی (المعارف) و پەرتووکا (الإمامة والسياسة)، دەرئەنجامین ڤەکۆلینێ دیار دکەن کو (ابن قتيبة) د پەرتووکا (المعارف) دا، زیدەتر وەک میژوونڤیسەکی "نەژادناس" دەرکەڤتییە، کو گرنگی ددەتە پۆختیا ژياننامەیی، وەک: ژدایکبون، ناڤین هەڤژین و زارۆکان و رویدانین بەرجەستە ب شیوازەکی ڤەرمی و کورتی. لئ د پەرتووکا (الإمامة والسياسة) دا، شیوازی ئەوی دگۆڤریت بو "شروڤەکرەکا سیاسی"، ل وێرئ تیشکی دئێخیتە سەر هەلوێستین چارەنڤیساز وەک: دەستبەرداربوونا ژ خێلافەتی بو (معاویة) ی ب مەرەما پاراستنا خوینا موسلمانان و نیشادانا سالوختین نەرماتی، ژیراتی و بێهەرههیا ئەوی د ناڤ قەیرانان دا. بەراوردکاری نیشان ددەت کو د پەرتووکا دووی دا، نڤیسەر زیدەتر چووێ د ناڤ هوبرکاری دانوستاندان، کارڤەدانین جفاکی و سیاسی دا، ب تاییبەتی نەلێکی و هەڤرکێن دناڤەرا بنەمالا (هاشم) ی و (أموي) دا. د هەردوو پەرتووکا دا، (حسن بن علي)، وەک کەسایەتییەکی ناستیخوا، مەرد و پشەنگەکی خەمخوری ئیکرێزیا ئوممەتی دەیتە ناساندن. ئەف ڤەکۆلینە دوویاتی ل سەر ڤەرەهەندییا شیوازی نڤیسنا (ابن قتيبة) دکەت، کو ل دویف مەرەما پەرتووکێ زانیاریان ژ لایەنێن جودا بین میژوویی بەرچاڤ دکەت، دیسان هەولەکه بو دەرختنا وان بنەما و راستین میژوویی بین کو سەرکەردایەتیا ئیسلامی ل وی دەمی بەرژموندییا گشتی و پاراستنا پێکەتیی جفاکی د ئێخستە پش هەمی بەرژموندین دی، دگەل هندی رولی ئەوان د سەقامگیرکنا ناستی و دوبرکەفتن ژ ئازاوگیریی روحن دکەن.

پەڤقین سەرەکی: حسن بن علي، ابن قتيبة، پەرتووکا المعارف، پەرتووکا الإمامة والسياسة، بێعەتدان، معاویة.

ژی دەرئەنجامی ڤەکۆلینێ بەرەف هندی دبەت کو نڤیسەری (الإمامة والسياسة) کەسەکی دی یە ژ بلی (ابن قتيبة) ی.

نارمانجا مە ژ ڤی ڤەکۆلینێ ئەو کو ب شیویمەکی زانستی وئ چەندی روحن بکەین چ جوداهی دناڤەرا قان هەردوو پەرتووکا دا هەیه، هەولەکه بو ئاشکراکنا راستین جودا بین ژيانا (حسن بن علي)، چ ل سەر ناستی خیزانی و نەژادی یان ل سەر ناستی سەرکەردایەتی و بیریاری سیاسی. هەروەسا ئەف کارە دئ تیشکی ئێخیتە سەر وان کارڤەدانین جفاکی و نەلێکی و مللانیین دناڤەرا بنەمالا (هاشم) ی و (أموي) دا، داکو دیتنەکا گشتی و زانستی پشکشی خواندەفانی بکەت. ب کورتی، ئەف ڤەکۆلینە نە تئ دووبارەکرنا دەقین میژوویی یە، بەلکو هەولەکا رەخنەیی و بەراوردکارییە بو دەرختنا وان راستین میژوویی بین کو رولی سەرکەردایەتیا ئیسلامی د رێڤەبەرنا قەیرانان دا بەرچاڤ دکەت، دیسان داکو خزمەتەکی ب پەرتووکخانیا میژوویی و کوردی دا د بیاڤی ڤەکۆلینین زانستی بین بلند دا بکەت.

١. پشەکی

گرنگی ڤی ڤەکۆلینێ ژ لای زانستی ڤە د دوو خالین سەرەکی دا کورت دبیت، یا ئیک: تاییبەتمەندییا کەسایەتیا (حسن) ی وەک مەزنی موسلمانان و رولی ئەوی یی میژوویی د پاراستنا ئیک رێزیا ئوممەتی و راگرتنا شەری د قوناغەکا مەترسیداردا، کو ب "عام الجماعة" دەیتە ناسین. یا دووی: جوداهیا رومان د ناڤەرا شیوازی نڤیسینی د پەرتووکا (المعارف) و (الإمامة والسياسة) دا، نە تئ جوداهیا بابەت و مەرەمان نیشان ددەت، بەلکو ئامازمیه بو کیشیا بنەرمەتی یا رێبازما نەژادناسی و ڤەرمی یا سالوختانییە، پەرتووکا (الإمامة والسياسة) بەرەف رێبازما شروڤەکاری و سیاسی دڤیت. ئەف دوو جۆرییە د شیوازی وینەکرنا کەسایەتیا (حسن بن علي) دا، بەلگەمەکی رێبازناسی یی ب هیزە کو پشتراست دکەت ئەف دوو بەرەمە ل ژیر کارتیکرنا دوو تێگەشتن دیتن و جودا بین میژوویی هاتینه نڤیسین، کو ئەفە

*ڤەکۆلەری بەرپرس.

٢. ژياننامهيا (ابن قتيبة):

١.٢. ناف، ناسناف و نهژاد:

(عبدالله بن مسلم) یی بمرنیاس ب (ابن قتیبة) ب نیک ژ کهسین نافدار د بیای زانستی و نهدهبی د میژوویا نیسلامی دا دهینه نیاسین، ئه خودانی هزرهکا سهرهخو و شارهزایهکا کویر بوو د بیافین زمان، ئابین و دادوهریی دا، ب گوتاریزی (أهل الحديث و السنة) دهینه نافکرن. د قی فمکولینی دا ب کورتی دئ ئاماژئ دهینه ناسنامه و نهژادی ئهوی، ل گمل گهشپیدانا ئهوی یا رهوشهنبیری و وئ کارتیکرنا مهن یا ئهوی ل سهر زانابین سهردهمی خوه هه. دگمل دا ژی دئ تیشکی ئیخینه سهر قوناغین دووماهیئ بین ژيانا ئهوی و وهمرکرنا ئهوی ژ دونیایی، کو میراتهکی دهولمهئد یی بمرهمین زانستی ل دویف خو هیلايه.

ههمی ئه ژیدمر و پهرتووکین میژووی بین ئاماژه ب نافئ (ابن قتیبة)ی دابین، ریککهفتی و نیک بووچوون لهر وئ چهندئ کو نافئ ئهوی یی دروست (عبد الله بن مسلم بن قتیبة)یه. (ابن القیسرانی، ١٨٦٥، ص ١١٩؛ السمعانی، ١٩٦٢، ج ١٠، ص ٣٤٠؛ ابن الاثیر، ١٩٨٠، ج ٣، ص ١٥). د ژیدمران دا (ابن قتیبة)، ب چهندین ناسنافان هاتیه نیاسین وهک (القتبي، القتيبي، الدينوري، المروزي، الكوفي و البغدادي). (القتبي، القتيبي) ئهف ناسنافه بو بابیری ئهوی دزفریت، ژبهکو نافئ بابیری ئهوی (قتيبة) بوو، لهوما ئهوی بقی نافئ بمرنیاس بوویه. (السمعانی، ١٩٦٢، ج ١٠، ص ٣٤٠)، (الدينوري). ئهفه ژبهکو دهمهکی دادور (قاضی) بوو ل باژیری (دینور)^(١). (ابن الجوزي، ١٩٩٢، ج ١، ص ٧٨)، (المروزي) ژبهکو نقش و نهژادی بابی ئهوی فمگهریت بو باژیری (مرو) ل (خراسان) ی. (الخطيب البغدادي، ٢٠٠٢، ج ١١، ص ٤١١)، (البغدادي) ئهفه ژبهکو ل بهغدا ژ دایک بوو و ههر ل ویری مهن بوو و لی ئاکنجی بوویه، (ابن الاثیر، ١٩٩٧، ج ٦، ص ٥٥؛ ابن العماد الحنبلي، ١٩٨٦، ج ٣، ص ٣١٩)، (الكوفي) ئهف ناسنافه ژبهکو ل (کوفه) ژ دایک بوویه، (الانباري، ١٩٨٥، ص ١٥٩).

٢.٢. ژدایکبوونا ئهوی:

جوداهی ههیه د ژیدمرین میژوویی ل سهر جهئ ژ دایکبوونا (ابن قتیبة)ی ل (بغداد)، یان ل (کوفه)، (الخطيب البغدادي و السمعاني) دبیزن: ل (بغداد) ژ دایکبوویه (الخطيب البغدادي، ٢٠٠٢، ج ٥، ص ٣٧٨؛ السمعاني، ١٩٦٢، ج ١٠، ص ٣٤١). وهک پیشتر ئاماژه پی هاتیه کرن (الانباري) دبیزت: ئهوی ل (کوفه) ژ دایک بوویه، (١٩٨٥، ص ١٥٩).

دهربارهی سالا ژ دایکبوونا ئهوی، نیکهم کهسئ ئاماژه بیکری (ابن خلکان)ه، دبیزت: (ابن قتیبة) ل سالا (٢١٣ مش/ ٨٢٩ ز) ژ دایکبوویه، میژونفیسین پستی ئهوی ژی ههر پشت بهستنی لهر وئ سالی دکن، (ابن خلکان، ١٩٩٤، ج ٣، ص ٤٣؛ الذهبي، ١٩٩٣، ج ٢٠، ص ٣٨٢؛ ابن العماد الحنبلي، ١٩٨٦، ج ١، ص ٢٥)، لی همیان ئاماژه نهداينه ههیا ژ دایکبوونی، میژوویا ژ دایکبوونا ئهوی (١٠) سالین دهمینیکا چهرخی سبیئ مشهختی یه، (المخزومي، ٢٠٠٠، ص ٣٠).

٣.٢. ژيانا زانستی و رهوشهنبیریا ئهوی:

د چوارچووفئ گهشپیدانا هزری و زانستی یا (ابن قتیبة)ی دا، نیشانین زیرمکیا ئهوی ههر ل دهمینکا گهنجاتیئ دا دیار بوون، دهمی کو ئهوی ب حهرمکا بهیز بریارا مشهختبوونی دای بو وهرگرنا زانست و زانینی. باژیری (بصرة) وهک نیکهم ویتسهههرولهکی ستراتیژی د ئافکارنا کهسایهتی ئهوی یا زانستی دا گیرا، ژبهکو دوی سهردهمیدا (بصرة) نه تنی مهلبندهکی رهوشهنبیری بوو، بهکو دهروازیهکی گشتگیر بوو بو تیکهلبوونا شارستانیهتان و سهرهلانا زانستین نوی بین وهک: (عقيدة کلام، فلسفه، منطق و فلك)، ئهفی چهندی کارتیکرنا راستهوخو ل سهر ئاراستهیا زانستی یا (ابن قتیبة)ی کر، مفایهکی مهن ژ فان زانستین (عقل)ی وهرگرت. ب شارهزایانه ئیخستن د خزمهتا دهولمهئدکرنا زانستین ئابینی و زمانهفانی دا، (المخزومي، ٢٠٠٠، ص ٣٢).

لدهربارهی قوناغا ئافکارنا ژيانا خوه یا زانستی و پیگههشتنا هزری، (ابن قتیبة) بقی شیوهی خوه سالوخت ددهت، دهمی دبیزت: (نمز دگهرماتیا گهنجاتیئ دا ب دویف گهریانا زانست و نهدهبی دا بووم، من حمر دکر ژ ههر زانستهکی ب نهگهرمکیفه بهیم گریدان، د ههر بیافهکی دا پشک و بههرمکا من ههیب. ژبهر هندئ جارانا نمل هندک ژ کور و جفاتین زانایان ئاماده دبووم، د دهمهکی دا کو نمز ب ئهوان یی سهرسام بووم، ههیا من ههمی ئهوی بوو کو بی مفا ژ ئهوان رویشنتان دهرنهکهم). (و قد كنت في عفوان الشباب و تطلب الاداب، أحب أن اتعلم من كل علم بسبب، و ان احزب فيه بسهم، فرما ظهرت بعض مجالسهم و أنا مغتر بهم، طامحا ان اصدر عنه بفائدة)، (ابن قتیبة، ١٩٩٩، ص ٤٣).

٤.٢. کهسایهتی و بووچوونین زانایان دهربارهی ئهوی:

(ابن قتیبة) خودان کهسایهتیهکا ژیهاتی، ب بها، راستگو، دهستیایک و هزرهکا سهرهخو بوو، ههرهسا کهسهکی ب جهرگ و ویرمک بوو، ئهف رهوشتی ئهوی یی باش و بلند بو ریخوشکمرپوستی قازی ل (دینور) وهر بگریت، ژياناخوه ههمی دریکا گازیکرنا خهلی دا بو فیزبوونا قورئانی، تورمیین وئ و زمانئ عهرهبی دا بوراند، بقی چهندی خزمهتکا مهن بوو عهرهبا و نیسلامی کر، (ابن قتیبة، ١٩٦٣، ص ١٦). زانایان بووچوونین جودا دهربارهی (ابن قتیبة)ی هههه، هندک ژ ئهوان ئهوی ب کهسهکی ژ ههژی و خودان بها و ریز دهمه نیاسین، هندهکین دی ژی ب خرابی رمخنی لیدگرن. سهبارمت ب وان رمخنهیین ئاراستهی (ابن قتیبة) هاتینهکرن، (البیهقی) ئاماژه ب هندئ ددهت کوئهوی هندک دبیتین (الکرامیه) ههبوون، ههرهسا (دار القطني) دبیزت: کو بووچوونین ئهوی نیزیکی (التشبيه) بوون. لی ئهف تومت و رمخنیه ب گشتی بهرامبهر ریباز و کهلتووری زانستی یی (ابن قتیبة) دا دهینه رمکرن، ژبهکو ئهوی ب خوه پهرتووهکا تاییمت بو بهرسفدانا دبیتین (المشبهه و الکرامیه) ل ژیر نافئ (الرء على المشبهه) نفیسیه، کو ئهفه ب خوه بهلگمیهکی بهیزه ل سهر بیلایینی و دروستیا بیر و باهرمین ئهوی بین هزری (الدودي المالکي، ٢٠١٢، ج ١، ص ٢٥١). ئهفه تشتهکی سروشتیه گوتن و بووچوونیت جودا بهینه ئاراستهکرن بو کهسهکی زانا، خودان بهرهمهکی زیده یی زانستی، ژبهکو (ابن قتیبة)ی ئالایی (أهل الحديث و السنة)

ره‌وشته‌کێ بلند و سالوخته‌تین جوان بوو، وەکی هەدار، نەرماتی، مەردینی، زانین و شارەزای.. هەروسا هەلوێستین سیاسی بین ژیرانه هەبوون، وەک نمونە: دەستبەرداربوونا ئەوی ژ خەلافەتی بۆ (مەواوە) ی (۴۱-۶۰مەش/ ۶۶۱- ۶۸۰ز)، باشتەری بەلگەیه لێسەر شارەزایی، بەریخوهدان و دوبر دیتنا ئەوی بۆ کەتواری وی سەردەمی ب مەرما ئیکگرتنا ئوممەتا ئیسلامی.

دگۆتن: (الحسن بن علي) (أبا محمد)، (ابن قتيبة، ۱۹۹۲، ص ۲۱۱)، پشەتی شەڕێ (بدر) ئەوی ل (۱۷) (رمضان) ۱ سالا (۲مەش/ ۶۲۳ز) هاتی رویدان و پشەتی پیغمبەر (سلاڤین خودای لێسەر بن) زەفری (مدینە) ی، کچا ئەوی (رقیة) یا هەژینا (عثمان بن عفان) ی ژ دونیایی وەغەرکەر، پشەتی (۱۶) رۆژان ژ وەغەرکەرنا ئەوی (علي) ژینا هەژینیی دگەل (فاطمة) پیکینا، (عثمان) ی کچا پیغمبەری (أم کلثوم) مارە کر، پشەتی هەژینا (علي) و (فاطمة) ی ب پینج هەیف و نیقان ئەوی ژ (أم کلثوم) فەگواست، پشەتی هینگێ ب دوو هەیفان پیغمبەری (سلاڤین خودای لێسەر بن) (حفصة) مارەکر، پاشی پشەتی (۲۰) رۆژان (زينب بنت خزيمة) ی مارەکر، پشەتی وی دەمی ب پینج رۆژان (حسن) ژ دایکبوو. ئەفە د هەندەک فەگێران دا هاتی، ئەگەر ئەف چەندە دروست بیت لەدەمی پیغمبەری (سلاڤین خودای لێسەر بن) ژ دونیایی وەغەرکری ژێ (حسن) ی حەفت سالا بوو. (ابن قتيبة، ۱۹۹۲، ص ۱۵۸). خویشک و برائین ژ دایکا ئەوی ئەفە بوون: (الحسين، محسن، أم كلثوم الكبرى و زينب الكبرى) (ابن قتيبة، ۱۹۹۲، ص ۱۴۳).

وەک دیار ژ شەڕێ (بدر) (رمضان) ۱ سالا (۲مەش/ ۶۲۳ز) هەتا ژ دایکبوونا (حسن) ی، نیزیکی هەشت هەیف و نیقان دبورن. ژبەرکو شەڕێ (بدر) د هەیفان هەمی (رمضان) ی دا بوو، ئەگەر ئەم هەشت هەیف و نیقان بێخەن سەر، دێ ب تەمامی دەربازی سالا (۳مەش/ ۶۲۴ز) بین، نیزیکی هەیف (جمادي الأولى) یان (جمادي الثاني) یا سالا سێی مشەختی. لەوما ب پشەت بەستن ب وان دەمین (ابن قتيبة) ی ئامازە پیکرین (حسن) د سالا سێی مشەختی دا ژ دایک بوو. بقی چەندێ ئەم دشین بێژین لەدەمی پیغمبەری (سلاڤین خودای لێسەر بن) ژ دونیایی وەغەرکری (حسن) کەفت بوو د سالا هەشتی دا ژ ژێن خوە، نەکو حەت سالی بوو.

۲.۳. هەژین و زاروکی ئەوی:

وسا دیار دبیت لێسەر بابەتی هەژینن (الحسن بن علي) پتر ژ میژوونقیسەکی باس ل هەندێ کرێه ئەوی گەلەک هەژین ئینانە، داینە دیارکرن ئەوی هەردەم چار ژنێن نازاد هەبوون، (الذهبي) د دوو پەرتووکی خوەدا گۆتییه ئەوی (۷۰) ی هەژین ئینانە، دگەل هەندێ گۆتییه (حسن) ی زووی هەژینن خوە بەرددان (۱۹۹۳، ج ۴، ص ۳۶؛ ۲۰۰۶، ج ۴، ص ۳۳۲). (ابن عساکر) ژ ئامازە ب وی چەندێ دایه و دبێژیت: (علي بن أبي طالب)، گۆته خەلکی (کوفه) ژنان نەدن (حسن) ی ژبەرکو ئەو زووی ژنان بەردەت، (۱۹۹۵، ج ۱۳، ص ۲۴۹). لێ وەک دیار دقیت ئەم بزانی گەلەک ژ فەگێرین میژووی نە دراستن و دقیت لەدەمی خواندنا وان پتر دویفچوون و فەکوڵینی بکەین، ب تاییهتی ئەگەر پەيوەندی ب

بلندکریو، لەوما گەلەک جارێن دژایهتیا ئەوی دەهاتەکرن ژلایی زانین هەفدزی بیرو و بووچوونین ئەوی. (مسلم العکش، ۲۰۰۵، ص ۵۱).

پتریا زانایان ب پاشی باس ل کەسایهتیا (ابن قتيبة) ی کرینە: (الخطيب البغدادي) دبێژت: ئەو کەسەکی باومردار، ب ریز و بها بوو لەدەف خەلکی، پەرتووک و بەر هەمین باش هەبوون (۲۰۰۲، ج ۱۱، ص ۴۱۱). (أبو برکات الأنباري) دبێژت: کەسەکی ریزدار بوو، هەروسا شارەزا بوو د زمان، نەحو و هوزانی دا، زیدەباری شارەزابوونی د زانستین دی دا. (۱۹۸۵، ص ۱۵۹). (ابن خلکان) دبێژت: کەسەکی باومردار و ریزدار بوو. (۱۹۰۰، ج ۳، ص ۴۲). زانایی ناقدار (ابن تیمية)، دبێژت: ئەو ئیک ژ ئیمامین دیار بوو و ریزەکا مەزن هەبوو، پەرتووکی ئەوی ژ باشتەری پەرتووکی ریزینە و خەلکی رۆژنایا ئەو گەلەک مەزن ددانان و دگۆتن: هەر کەسەکی ب خرابی باس ل (ابن قتيبة) ی بکەت، ئەو کەسەکی خرابە، دگۆتن: هەر مالەکا پەرتووکهکا ئەوی تیدا نەبیت خیر د وی مالی دا نینە، دبێژن: ئەو بۆ (أهل السنة) وەک (جاحظ) یه بۆ (المعتزلة) یان، ئەو گۆتار بێژی سوننەیانە کا چاوا (الجاحظ) گۆتار بێژی (المعتزلة) یانە. (مسلم العکش، ۲۰۰۵، ص ۵۲). (فیروز آبادي) دبێژت: ئەو دادور، زمانقان و نەحوی بوو، پەرتووکی ب مفا هەنە. (۲۰۰۰، ص ۱۷۵).

۵.۲. بەر هەمین وی:

شونەوار و (ابن قتيبة) ی گەلەک زۆرن و نیزیکی هەمی یوارین زانستین بەرەلەف د وی سەردەمی دا فەگرن. هژمارا وان (۳۴) پەرتووکی، بین ژ هەمیان بەرچافتەر ئەفەنە: (الاختلاف في اللفظ والرد على الجهمية والمشبهة، أدب الكاتب، كتاب الأشرية، كتاب الأنواء، تأويل مختلف الحديث، تأويل مشكل القرآن، تفسير غريب القرآن، الشعر والشعراء، كتاب العرب، كتاب عيون الأخبار، المسائل والأجوبة، المعارف، معاني الشعر) (البخاتي، ۲۰۲۵، ص ۳۱۱).

۶.۲. وەغەرکەرنا ئەوی:

پتریا ژیدەرین میژووی لێسەر هەندێ د ریکەفینە (ابن قتيبة) ل سالا (۲۷۶مەش/ ۸۸۹ز) ژ دونیایی وەغەر کر، ژ ئەوان: (الزبيري) (۱۹۵۳، ص ۱۶۰)، هەروسا (السمعاني) (۱۹۶۲، ج ۱، ص ۳۴۱)، و (ابن الاثير) (۱۹۸۰، ج ۳، ص ۱۵)، (ابن خلکان)، (۱۹۰۰، ج ۳، ص ۴۳). هەروسا (أبو برکات الأنباري) ژ ل دەربارە وەغەرکەرنا ئەوی دبێژت: دەمی ئەوی هەریسە خواری پلا گەرماتیا جەستەیی ئەوی بلند بوو، تایی ئەو گرت، پشەتی هینگێ ل دەمی سبێدێ قیریەکا دژوار پراهیلا، پاشی بێهش بوو، هەتا دەمی نەقیرا نیفرو، پاشی بوو دەمەکی ب تەمامی ساخەلمیا ئەوی تیکچوو و بێ دەنگ ما، ل سبێدەیا رۆژا پاشتر ژ دونیایی وەغەرکەر، ئەفە ل سالا (۲۷۶مەش/ ۸۸۹ز) بوو، لێسەر دەمی خەلیفەیی عەباسی (المعتد علی الله)، (۲۵۶-۲۷۹مەش/ ۸۷۰-۸۹۲ز) دا (۱۹۸۵، ص ۱۶۰).

۳. (الحسن) دپەرتووکا (المعارف) دا:

۱.۳. ناف، ناسناف و ژیاننامەیا ئەوی:

یا دیارە (حسن بن علي)، ب ئیک ژ دیارترین کەسایهتین میژوویا ئیسلامی دەیتە هژمارتن، دگەل هەندێ خودان

بەلگەیی شارەزاییا ئەوی یا سیاسی بوو، هەروەسا پرژەبونا ئەوی بوو لەسەر ئاشتی و ئیکگرتنا موسلمانان، پیغمبەر ژێ (سلاڤین خودای لەسەر بن) ل دەربارە (حسن) ی گۆتییه: (رەنگە خودا ب پرژیا کورێ من ئەفی مەرم ژێ (حسن) بوو دوو کۆمەین مەزن ژ موسلمانان پیکبێیت)، (ابن ابی هەذا سید ولعل الله أن یصلح به بین فتنین عظیمین من المسلمین)، (الألبانی، ۲۰۰۲، ج ۲۷۸، ۴). دەمی (علی) یی بابێ ئەوی هاتی کوشتن، ل (کوفه) بیعت ب (حسن) ی هاتەدان و ل (شام) ی و (بیت المقدس) ژێ بیعت ب (معاویة بن ابی سفیان) ی هاتەدان، لێ پستی بۆرینا چەند هەیفان (معاویة) بەرەف (کوفه) هات و (حسن) ژێ بەرەف ئەوی چوو، پستی ل (مسکن) (3) گەشتین ئیک، پیکهاتنەمک دناڤهرا ئەوان دا هاته گریدان، (حسن) ی بیعت دا (معاویة) ی، پستی بیعتدانی (حسن) زفری (مدینه) یی و هەر ل وێری ژدونیایی وەغەرک، دبیژن هەڤزینا ئەوی (جعدة بنت الاشعث بن قیس) ئەو ژەهردا بوو. (ابن قتیبە، ۱۹۹۲، ص ۲۱۱-۲۱۲). وەغەرکنا ئەوی ژ دونیایی ل هەیف (ربیع الأول) بوو ل سالا (۴۹ مش/ ۶۶۹ ز)، دەمی وەغەرکری ژێ ئەوی چل و حەفت سالا بوون، والیی (مدینه) یی (سعید بن العاص) نفێژ ل سەرک (ابن خیاط، 19۹۳، ص ۳۰؛ ابن قتیبە، ۱۹۹۲، ص ۲۱۲).

۴. (الحسن) د پەرتووکا (الإمامة و السياسة) دا:

۴.۱. نامادەبوونا ئەوی د جقاتا (شوری) یی دا:

یا دیارە ئارمانجا سەرەکی ژ ئامادەبوونا (حسن) ی د جقاتا راویژێ (شوری) یی دا نە تێی بەشداریکرنەکا سیاسی یا چالاک بوو، بەلکو ئامازمیەک بوو ب پرژگرتنا (أهل البيت)، وەرگرتنا بەرەمکەتا هەبوونا ئەوان د قوناغەکا چارەنڤیاز یا میژوو یا ئیسلامی دا، ب فی رەنگی ئامادەبوونا (حسن) ی و بۆل و پیکهەیی بلند یی فی مالباتی د وێ جقاتی دا دیار دکەت. پستی کو (عمر بن خطاب) (۱۳-۲۳ مش/ ۶۳۴-۶۴۳ ز)، هاتی دەریدان و برینداربووی و مرنا ئەوی نیزیکیبوی داخواز ژێ هاتەکر کەسەکی دەستیشان بکەت، داکو پستی ئەوی ببیت خەلیفە، لێ ب شێمیەکی راسته راست ئەوی کەسەک ل پستی خوە هەلنەبژارد، بەلکو شەش کەس ژ هەڤالین پیغمبەری (سلاڤین خودای لەسەر بن) ژ مشەختبویان دەستیشانکرن وگۆت: ئەف کۆما من هەلێژادی پیغمبەری خودی (سلاڤین خودای لەسەر بن)، ژ دونیایی وەغەرک و ئەو ژ ئەوان رازیبوو، ئەو ژێ (علی بن ابی طالب) و (عثمان بن عفان)، (طلحة بن عبیدالله)، (الزبیر بن العوام)، (سعد بن ابی وقاص) و (عبدالرحمن بن عوف). (ابن قتیبە، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۲۵). هەژێ گۆتێیه هەر شەش کەسێ (عمر) ی بەبژیرکری ژ کەسێ دەستپیکێ بوون بین باوەری نینایی، ژبلی (علی) هەر پینجین دی لەسەر دەستی (أبو بکر الصديق) موسلمان ببون. (ابن إسحاق، 1۹۷۸ ص ۱۴۰). هەروەسا هەر شەش ژ ئەوان دەهە کەسانە یین مزگینیا بەهشتی بۆ هاتین. (الترمذی، 20۰۰، ج ۱، ۵۲۹). (عمر) ی داخواز ژ ئەوان کرب راویژێ ئیکێ دناڤ خوەدا هەلێژین پستی ئەوی ببیت خەلیفە. هەروەسا دگەل خوەدا (الحسن بن علی) و (عبدالله بن عباس) ژێ کۆمبکەن، ئەوان نیزیکیبونەک یا هەمی من هەقی هەیه بەرەمکەت ب ئەوان بکەڤیت ناڤ جقاتا هەو، لێ دەهەمان دەمدا

ژیاننامەیا پیغمبەری (سلاڤین خودای لەسەر بن) و مالباتا ئەوی قە هەبیت. دیسان سەبارەت وان قەڤیرین وێ هژمارا زینە یا هەڤزینان ددەنە پال (حسن) ی دبیین ئەو قەڤیر لاواز و ریزپەر (شاذ) بن، لەوما جەڤ گۆمانێنە، بۆ نمونە د پەرتووکا (البدایة و النهایة) دا هاتییه کو (حسن) ی لێرەمبەر مەهرا هەڤزینەکا خوە (۱۰۰) کەنیزە دان و دگەل هەر ئیکێ ژێ (۱۰۰۰) دەرەمە هەنارتن! (الذهبي، ۱۹۸۶، ج ۸، ص ۳۸).

هەلبەت ئەف چەندە گەلەک دویەر ژ راستیی و نە دجەڤ خوەدایە کو (حسن)، فی پارەیی زینە لێرەمبەر ژنەکی بدەت ژبەرکو ئەفە جۆرەکە ژ زینە مەزاختی (إسراف) ی د ئیسلامی دا، پیغمبەری (سلاڤین خودای لەسەر بن) بەری موسلمانان دایە هندی مەهرا کچ و ژنان کیم قەبرن، داکو پیکبێننا هەڤزینی ب ساناھی بکەڤیت و خیر و بەرەمکەت بکەڤیت، لەوما ب پستی راستیە شین بیزین دگەل ئەوی ژ خودا ترسی و تیراتییا ژ دونیایی (زهد)، (حسن) بەروڤاژێ ریزبازا پاپیری خوە (محمد) ی ناکەت، لەوما زیدەرەوی د ئەوی هژمارا زینە یا هەڤزینان دا هاتییه کەرن بین دایە پال ئەوی، (الصلاحي، ۲۰۲۲، ص ۲۷-۲۸).

ژ یا بوری وەسا بۆ مە دیار دبیت سەبارەت ئەو لەسەر (حسن) ی و کەسایەتیا ئەوی هاتی باسکرن کو زیدمتر ژ (۷۰) ی هەڤزینان ئینانی، یان زیدمتر ژ وێ هژمار، پینەڤیت ئەف هژمارین زینە جەڤ گۆمانێنە! گەلەک زیدەرەوی تیدا هاتییه کەرن، ژبەرکو ئەو نە کەسەک بوو تێی خەم و حەزا ئەوی خۆشی برن بیت ب ژنان و خوشیین دونیایی، بەلکو ئەو ژ کەسێن هێما (رمز) و رەوشت بلند بوو، لەوما ب دیتنا مە ئەو هەمی قەڤیرین ئەوی تومەتباردن ب نینانا گەلەک هەڤزینان دویرن ژ راستیی و لاواز و نە دپەسەندن و پشەبەستن لەسەر ناھێتە کەرن.

ژ هەڤزینا خوە (خولة بنت منظور)، (حسن) ی زاڤۆکەک هەبوو بناڤی (حسن بن الحسن). (ابن قتیبە، ۱۹۹۲ المعارف، ص ۱۱۲). هەروەسا دوو زاڤۆکین دی بناڤین (زید و أم الحسن) هەبوون، دایکا ئەوان (بنت عقبة بن مسعود البدری) بوو. (القرشي، ۱۳۸۱ هـ، ص ۳۴؛ ابن عنبه، 19۶۱ ص ۶۹). دایکا (عمر) ی ژێ (تقیة) بوو، (الحسن الأثرم) ژ (أم الولد) (2) بوو، دایکا (طلحة) ی ژێ (أم إسحاق بنت طلحة بن عبیدالله) بوو، (أم عبدالله) ژ (أم الولد) بوو (ابن قتیبە، ۱۹۹۲، ص ۲۱۲-۲۱۳).

۳.۳. بەیعتەدان ب ئەوی:

هەر چەندە میژوونڤیس دەمی بەیعتەدان و خیلافەتا (حسن) ی ب دەمەکی کورت ددەنە سالوختەدان، کو ئەو دەم نیزیکی شەش هەیفان بوو، پستی وەغەرکنا بابێ ئەوی ل سالا (۴۰ مش/ ۶۶۰ ز)، لێ بنەمایین ئیکریزی و رەهەندین مەزن بخوەڤە گرتبوون، ئەفە ژ هەلوپستی ئەوی دیار دبیت دەمی بەرژمەندیین گشتی ب سەر هەڤرکین کەسایەتی ئیخستین و دەستبەرداری خیلافەتی بوی بۆ (معاویة) ی، د میژوو یا ئیسلامی دا ئەو رویدان ل سالا (۴۱ مش/ ۶۶۱ ز) ب (عام الجماعة) بەرنیاسە، ژبەرکو پستی چەند سألین دابەشبوونی جارەکا دی ئیکگرتن کەڤتە ناف ریزین موسلمانان، وەک پشتر ژێ مە دای دیارکرن ئەف هەلوپستی (حسن) ی

ب شکستهستی یا هندهک ژ سهرکردمین ئهوان وهک (سلیمان بن صرد)⁽⁵⁾. ب کورتی پهرتووکا نافهاتی تێگههشتنهکا کویرتر لسه وان نهگهر و گفاشتن و نارمانجین ل پشت قی رویدانا میژوویی یا مهن دمهته خواندمهقانی.

ل ههپا (رمضان) 1 سالآ (40مش/670ز)، (عبدالله بن العباس) نامهیهک بو (حسن)ی هنارت و تیدا گوت: "بێگومان خهلهکی پشتی بابی ته کار و بارین خوه رادهستی ته کرینه و تو کرینه ریبهری خوه، لهوما دهستههلاتا خوه ب هیز بیخه و دژی ههفرکین خوه ب راوهسته، و تاوانین گومانلێکر بیان بنخهفه ئانکو چاڤۆشیی لی بکه و خوه ب سهرقه نهیه، ب مهرجهکی زیانی نهگههینیته نایینی ته، کهسایهتین مالباتین بناق و دهنگ و خودان پێگهه بکاربینه داکو ب رینا ئهوان چاکسازی د هوزین ئهوان دا بهیتهکران". (ابن عبد ربه الأندلسی، 1404هـ، ج 5، ص 109). هاتییه گۆتن دهمی خهلهکی قهستا (حسن)ی کرین داکو بهیعهتی بدنهتی، (حسن)ی گۆته ئهوان دی بهیعهتی دهنه من لسهر گوهداریکران ب وی ئهوا ئهز فهرمانی ب ههوه دکهم، شهری دگهل ئهوان بکهمن بین شهر لدری موسلمانان کرین، دگهل ئهوان ریکبکهفن بین پیکهاتن لدهف ئهوان ههیبیت، ئانکو لدهمی شهری و ئیمناهی گوهدارین بو فهرمانین من. (ابن قتیبه 2009، ج 1، ص 133). (قیس بن سعد) ئیکهم کهسبوو بهیعهت دابی و گوت: دهستی خوه بده من داکو بهیعهتی لسهر پهرتووکا خودای و رینازا پێغهمبری ئهوی (سلاڤین خودای لسهر بن) و شهرکنا دگهل (المحلین)⁽⁶⁾ بدهم، پشتی قی پیکهاتنی (حسن) ب سهر مینهری کهفت، پهسن و سوپاسیا خودای کر و گوت: خودای ههڤالین پێغهمبری (سلاڤین خودای لسهر بن) لسهر ریکا ئهوی راستهریکران، پێغهمبری (سلاڤین خودای لسهر بن) خوینا موسلمانان پاراست، هندیکه هوینن ههوه بهیعهت یا لسهر گوهداریکرانی دایه من، قیجا چ لسهر شهری بیت یان لسهر پیکهاتنی و من پیکهاتن یا دگهل (معاویه)ی کری و بهیعه یا دابی، پیدقییه هوین گوهدارییا فهرمانا من بکهمن و بهیعی بدنهتی، ئهز نزانم دبیت نهف پیکهاتنه نهخۆشی و فیتنهک بیت بو ههوه یان ژێ خوشی و نارامی بیت بو دهمهکی، پاشی ئامازه کره (معاویه)ی. هاتییه گۆتن دهمی بهیعهت ل (عراق) ب (معاویه)ی هاتییهدان و جارمکا دی زفریه (شام)ی، (سلیمان بن صرد) نه ل (کوفه) بوو، ئهو پێشیی خهلهکی عیراقی بوو لهوما هاته دهف (حسن)ی و گوتی: سلاف لسهر ته بن ئهوی زملیکهری باومرداران، (حسن)ی گوتی: سلاف لسهر تهژی بن روینهخاری، (سلیمان) روینشت و گوت: ئهم عهجیگریتیوون لسهر وی بهیعهتا ته دایه (معاویه)ی، وهک تو دزانی تنی ل (عراق) و (شام) ته شهش سهد هزار پشتهقان و شهرقان بین ههیین، ژبلی هندئ ته پشتهقان بین ل (بصره) و (حجاز) ئی ژێ ههیین، دهمهکی دا ته چ نفیسار و لاپهرمک دگهل نه نفیسایه کو پشتی ئهوی مافی ته بهیت پاراستن، ئهگهر ئهز ل جهی تعام من نهف ریککهفته دگهل (معاویه)ی کر بان ههر چ نهیبت ئهز دا نفیسارمکی نفیسم و خهلهکی رۆژ ههلات و رۆژ ئاقایی لسهر وی نفیساری کم دیدهقان، نهفه دابیت بهلگه بو مه پشتی ئهوی کاروبارین مه ب ساناھیتن بن، لی ته تنی پشت بهستن دانا سهر ئاخفتنا ئهوی و خوه ژێ ئیشتراستکر، پاشی (سلیمان)ی

ههردوویان چ فهرمان لسهر ههوه نینن، نه د ههلبژاردنی دا و نه د دهنگدانی دا، ههروهسا کویری من (عبدالله)ی وهک شیرمهکارمک داخواز بکهمن لی ئهوی ژێ چ فهرمان نه د ههلبژاردنی دا و نه د دهنگدانی دا نینن. (ابن قتیبه، 2009، ج 1، ص 26). پشتی دانوستاندن و راویژ هاتی کران ل دویف راسترین فمگیران ل رۆژا سێ ههپا (محرم) 1 سالآ (24مش/644ز)، (عثمان بن عفان) (24-35مش/644-650 ز)، ب خهلیفی سێی یی راشدین هاته ههلبژاردن. (الطبری، 1387هـ، ج 4، ص 193-194).

2.4. نهرماتی و دلنازکیا نهوی:

دیاره سالوختهکی گرنگ ژ کهسایهتی (حسن)ی نهرماتی و دلنازکیا ئهوی بوو، نهف سالوخته دهف رویدانین تومارکرین میژوویی دا ب روهنی دیار دین و نیشاددن کا چهوا (حسن)ی ب بیهنهفههی و لسهر خومیا خوه، کاربگیری ل سهر دهوروبهرین خوه ههتا ل سهر ههفرک و رهمهنگرین خوه ژێ کرسیه.

دهمی زهلامهکی ژ پشتهقانان گوتیه: (عثمان بن عفان)ی باشه بوچی هوین سزای نادانن سهر نهفی مهی فمخوری مهرم ژێ (الولید بن عقبه)⁽⁴⁾ بوو. (عثمان)ی گوت: (علي) ئهو تو و پسامی ته رابه سزایی جهلدهدانی لسهر بجهینه، (علي)ی ژ لایی خوهفه گوت: (حسن)ی رابه ئهوی جهلده بده (حسن)ی گوت: ئهز و نهف کاره! ههروهکی نهقیایی وه بکهت، گوت: بلا کهسهک دی قی کاری بکهت، (علي)ی گوت: ته نهشیا و تو شکستهستی، (ابن قتیبه 2009، ج 1، ص 33؛ ابن الاثیر، 1994، ج 5، ص 420). دیسان ههر دهمارهی نهرماتی و دلنازکیا (حسن)ی، دهمی داخواز ژ (علي)ی هاتیکران بو پشتی خوه کهسهکی دهستنیشان بکت ههر وهکی ئهوان فیا بژنی کویری خوه یی مهن دهستنیشان بکه، ئینا (علي)ی گوت: هندیکه (حسن)ی کهسهکی دلنازکه حمز ژ تناهی و ژبانها بی نازار دکهت، نهگهر قهیران لسهر ههوه بهین و رهوش نهخۆش ببیت ئهو نهشیت ههوه ژێ بدهت پاش. (ابن قتیبه، 2009، ج 1، ص 125).

3.4. بهیعهدانا نهوی ب (معاویه)ی:

وهسا دیاره پشتی کوشتنا (علي)ی جیهانا نیسلامی کهفته د قوناغهکا نوی یا ههستیار و پری ئالۆزی دا، کو تیدا ئیکگرتنا ئومهتی و پاشهروژا خیلافهتی کهفتیوونه د مهنرسیهکا مهن دا، دناق قی مژ و مورانا سیاسی و لهشکهری یا تژی گومان دا، چاڤ ل سهر (حسن)ی کویری مهن یی (علي)ی بوون، کو وهک جهگری شهری یی بابی خوه دهاته دیتن. پهرتووکا (الإمامة و السياسة)، لدور قی بابهتی تیشکی دنیخهته سهر پرۆسهیا بهیعهدانا (حسن)ی و پاشی بریارا ئهوی یا دهستبهرداربوونی ژ خیلافهتی و رادهستکرنا وی ب (معاویه)ی بن أبي سفیان)ی. دیسان ب هویریینی باس ل وان مهرج و داخوازان دکهت بین کو (حسن)ی لدهستیکی داناین، کو ژ ههمیان دیارتر حمز ئهوی بوو بو راگرتنا شهری و پاراستنا ئاشتی دناقیهرا موسلمانان دا. د ههمان دهمدا ب ئاشکرای کارقهدانین جودا بین پشتهقانین ئهوی نیشان ددهت. ژ لایهکیفه دوودلی و نهرازیبوونا ئهوان یا دهستیکی کو ههست دکرن (حسن)ی مهیلا شهری نینه، ژ لایهکی دیقه تورمهوون و ههستا

لدور بیهمدانا (حسن)ی بۆ (معاویة)ی ولسا دیار دبیت کو رادهستکرا خیلافهتی ب (معاویة)ی، نه تنی گوهورینهکا سیاسی بوو، بهلکو وهرچهرخانهکا میژووی یا چارمنقیسساز بوو. ئەف بریاره ژ بهر پاراستنا ئیکگرتنا ئوممەتی و راگرتنا ریتنا خوینی هاته‌دان، هه‌روەسا قوریانی و دوبردیتنا (حسن)ی بۆ به‌رژ موندیا گشتی نیشان ددمت. دگهل هندئ ژی ئەف پینگاهه بئی ناکۆکی و نه‌رازیبوون دهر باز نه‌بوو، تورهبوون و هه‌ستا ب شکه‌ستنی یا هنده‌ک ژ پشته‌قائین ئەوی بین دلسوز، وەك (سليمان بن صرد)، توفی وان ئالوزیان چاند بین کو د پاشه‌روژئ دا بووینه نه‌گه‌رئ رویدانین مه‌زنتر، ب قی کاری (حسن)ی نافئ خوه د میژوویی دا وەك که‌سایه‌تیه‌کا ناشیخواز تومار کر، ژ به‌رکو ئەوی ته‌ناهییا جقاکئ ئیسلامی ژ هه‌ر تشته‌کئ دی گرنگتر دیت، هه‌تا نه‌گه‌ر به‌یائی وئ ده‌ستبه‌داربوون ژی بیت ژ مافی ئەوی بین شه‌ری.

٤.٤. وه‌غهر کرنا ئەوی ژ دونیایی:

دیاره‌ کو (حسن)ی به‌ری وه‌غهر کرنا خوه ژ دونیایی داخواز کربوو کو ئەو لده‌ف گۆرئ پیغه‌مه‌ری (سلاقین خودای لسه‌ر بن) و هه‌قالین ئەوی به‌یته‌ فه‌شارتن، لی (بنی أمیه) ب سه‌روکایه‌تیا (مروان بن حکم)ی بوونه‌ ریگر و ئەو داخوازی ره‌تکر، ئەف چه‌نده بوو نه‌گه‌رئ نیزیکیبونا شه‌ره‌کی دناقه‌را (بنی أمیه) و (بنی هاشم) دا. د هه‌مان دم دا هنده‌ک ژ هه‌قالین پیغه‌مه‌ری (سلاقین خودای لسه‌ر بن) ب توندی دژی قی ریگریی راوه‌ستیان. ژ لایه‌کئ دی هاتیه‌ گۆتن کو (معاویة بن أبي سفيان)، ب نه‌خۆشی و وه‌غهر کرنا (حسن)ی، شادبوویه و پاشی بۆ ب خه‌م که‌فتیه‌.

به‌ری وه‌غهر کرنا خوه (حسن)ی داخواز که‌ره‌ک هه‌نارت ده‌ف (عائشة)ی کو رئ بدمت ل گهل پیغه‌مه‌ری (سلاقین خودای لسه‌ر بن) د حوهره‌یا ئەوی دا به‌یته‌ فه‌شارتن، ئینا ئەوی به‌رسف دا و گۆت: "به‌لئ هه‌ر بنتی جه‌ئ ئیک گۆری مایه‌." ده‌می (بنو أمیه) ئەف چه‌نده گوهلپووی ئەوان و (بنو هاشم) لدژی ئیک خوه بۆ شه‌ر کرئێ ناماده و پرچه‌کر، (بنو أمیه) گۆتن: "سوند ب خودای، نابیت (حسن) ل گهل پیغه‌مه‌ری (سلاقین خودای لسه‌ر بن) به‌یته‌ فه‌شارتن." (أبو الفرج الأصبهاني، ٨٢). (مروان بن حکم) ژ (بنو أمیه) ئیکبوو ژ که‌سین نه‌رازی و ریگری ل قی چه‌ندئ کری. (ابن عبد ربه‌ الأندلسي، 1404 هـ، ج ٥، ص ١١٠). هه‌قالین پیغه‌مه‌ری (سلاقین خودای لسه‌ر بن) و شاگردین ئەوان (التابعين)، گه‌له‌ک ژ قی چه‌ندئ بیزاربوون، (أبو هريرة) ئیک ژ مه‌زنترین ئەوان که‌سان بوو بین کو ب ناشکرایي دژی قی بریارا ریگریی راوه‌ستای گۆت: "نه‌رئ هوین دئ ژ به‌ر پارچه‌یه‌کا نه‌ردی کو هوین دئ کورئ کچا پیغه‌مه‌ری خوه (سلاقین خودای لسه‌ر بن) تیدا فه‌شێرن، ل گهل ئەوی کیشه‌یا چیکه‌ن؟ ب راستی من گوهد ل پیغه‌مه‌ری خودئ (سلاقین خودای لسه‌ر بن) بوویه دگۆت: "هه‌رکه‌سی حمز ژ ئەوان (حسن و حسین)ی بکه‌ت ئەوی حمز ژ من کربیه، و هه‌ر که‌سی که‌رب و کینا ئەوی ژ ئەوان هه‌ردوویان هه‌بیت، ئەوی کین ژ من هه‌بوویه" من أحبهما فقد أحبني ومن أبغضهما فقد أبغضني. (الحاكم النيسابوري، ١٩٩٠، ج ٣، ص ١٨٧). پشتر (حسن)ی گۆتبوو: "نه‌گه‌ر ئاریشه و هه‌فرکی په‌یدا بوون من

داخواز ژ (حسن)ی کر خوه بۆ شه‌ره‌کئ ناماده بکه‌ن ژ به‌رکو هندی شه‌ره‌ خپاندنه، گۆتئ ده‌ستورئ بده من هنده‌ک که‌سان به‌هم (کوفه) و والیئ (معاویة)ی ل ویرئ بیهخ. (ابن قتیبه، ٢٠٠٩، ج ١، ص ١٣٣). که‌سین ناماده ئاخفتنا (سليمان)ی دوبرامکر و گۆتن مه‌ ژی دگهل فره‌که هه‌رده‌می ده‌نگ و باسی سه‌رکه‌فتنا مه‌ گه‌هسته ته‌ تۆ ژی وهره بگه‌هه مه‌، (حسن)ی رابوو و گۆت: ئەز سوپاسییا خودای دکهم هوین پشته‌قائین من و خودانی ته‌ناهییا من، ئەم ب هه‌وه شیره‌ت و هه‌قالینی و خوه‌راگریی دزانین، ئەوا هه‌وه نامازه پیکری ئەز باش تیکه‌هشتم، نه‌گه‌ر من دونیاداری به‌یته‌ پشتراستین ئەز نه‌ ژ (معاویة)ی کیمترم به‌لکو ژئ به‌یترم، لی ئەز نه‌ ئوم یئ من دونیا به‌یته‌، ئەز هه‌وه و خودای دکهم دیده‌قان ئەوا هه‌وه دیتی من نه‌قیا داکو خوینا هه‌وه پاراستی بیت و نه‌هیه‌ته‌ ریتن، به‌لکو تنی مه‌ره‌ما من ئەوه ئاشتی په‌یدا ببیت، قیجا ژ خودای بترسن و ب قه‌ده‌را ئەوی رازی بین و خوه راده‌ستی فه‌رمانین ئەوی بکه‌ن، هه‌رن دمالین خوه‌قه‌ چاقئ هه‌وه ل زارۆکین هه‌وه بیت، ده‌ستین خوه داهیلن تا راستی ب سه‌ردکه‌فیت یان ژی خودا سته‌مکاران ژناقیه‌ت و ئوممەت ژئ ئارام بت، دگهل قی هه‌میئ بابی من گۆتبوو من هندیه‌که (معاویة)یه‌ دئ ده‌ستئ خوه دانت سه‌ر کاروبارین موسلمانان، ئەز ب خودای سویند دخۆم نه‌گه‌ر مه‌ هه‌می رئ بکارئینابان، (معاویة) دا هه‌ر دیار بیت و چ پاشه‌فه‌رن بۆ حوکم و (قضاء) خودای نین، پاشی گۆت: ئەی (سليمان) دهرباره‌ی وئ ئاخفتنا ته‌ گۆتی من: هه‌ی ز مللیکه‌رئ باورداران، ئەز ب خودای سویند دخۆم ئەو سالوخته‌ بۆ من خۆشته‌ ژ هندئ ئەز که‌سه‌کئ عه‌زیز بم و هوین ب وئ عه‌ززه‌تی به‌ینه‌ کوشتن. (ابن قتیبه، ٢٠٠٩، ج ١، ص ١٣٤). هاتیه‌ گۆتن: پشتی کو (حسن بن علي) کاروبار راده‌ستی (معاویة)ی کرین شیعه‌یین خه‌لکئ (مکه)، (کوفه)، (یم)، (بصرة) و (خراسان)، هه‌می ب خوه پاراستن و نه‌ینی کۆمبوون داکو به‌یعی بده‌ن (محمد بن علي)، دگۆتنئ (محمد بن الحنفية) (٧). شیعه‌ ل سه‌ر پشهو (إمام)ئ چاقه‌ریکری یئ کو هنده‌ک ژ کۆمین (فرقة) بین شیعه‌یا دبێژن کو دئ لدووماهیا (زمان)ی دهرکه‌فیت، ژ ئەوان شیعه‌یین (الکيسانية)، دبێژن کو ئەو (محمد بن الحنفية)یه‌، هنده‌ک ژ ئەوان ژی دبێژن کو ئەوی وه‌غهر ژ دونیایی کربه و دئ جارمه‌کا دی زفریته‌ دونیایی، و مری دئ د گهل ئەوی دا رابه‌فه‌، پاشی دئ مرن فه‌ و ل رۆژا دووماهیئ دئ جارمه‌کا دی هینه‌ راكرن. (ابن الأثير، ص ٨٤).

گۆتنئ دئ به‌یعی ده‌ینه ته‌ نه‌گه‌ر بشنی خیلافه‌تی بکه‌ی و دئ زمکاتین خوه ده‌ینه ته‌ بۆ سه‌رخستنا قی پروسئ، (محمد) لسه‌ر داخوازییا ئەوان رازیبوو، پاشی ل هه‌ر باژیره‌کئ زه‌لامه‌کی خوه خومه‌ه‌کر داکو جالاکیین خوه ب نه‌ینی نه‌نجام بده‌ن، تاکو بۆ ئەوان دهرفه‌ته‌ک زیرین په‌یدا دبیت و پاشی ب شوهره‌شی رابن، (محمد بن علي) زمکات ژ ئەوان وهردگرت و شیعه‌ ریخه‌ستن هه‌تا ژ دونیایی وه‌غهر کری، پشتی ئەوی کورئ ئەوی (عبدالله)ی جه‌ئ ئەوی گرت. (ابن قتیبه، ٢٠٠٩، ج ٢، ص ٢٨٣ - ٢٨٤). (عبدالله)ی گۆتیه‌: بابی من ل سالا (٨١ مش/٧٠٠ز)، ل هه‌یفا (محرم)ئ د ژیی (٦٥) سالیئ دا ژ دونیایی وه‌غهر کر، و ل گورستانا (البقيع)ئ (٨). هاته‌ فه‌شارتن (الذهبي، 200٦، ج ٥، ص ٦٥).

١.٥. لايهني خيزاني، كهسايهتي و سياسي:
أ. وهكئكي:

ب. خالین جودا:

- پندقی ب وی جھی نینہ، من ل نک دایکا من (فاطمہ) بی ب
 فہشیرن۔" ل دووماھیئ ٹو ل نک دایکا ٹھوی ل گورستانا
 (البقیع)، ہاتھ فہشارن۔ (أبو الفرج الأصبهانی، ۸۲)۔

هاتیبیه گوتن: (حسن) ل سالا (۱۵مش/ ۶۷۱ز) نهخوش كهفت و هس ب وئ نهخوشیې ژ دونیایی وهغمركر، ئینا والبی (مدینه)بی^(۹) نامیهك بو (معاویة)ی هنارت و تیدا بهس ل نهخوشیا نهوی كر، (معاویة)ی ژی ب نامیهكی بهرسفا نهوی دا و گوتی: ئهگمر دشینادابیت رۆژانه من ژ رموشا (حسن)ی ناگهدار بكه، نهوی ژی رۆژانه نامه بو دهنارتن تا (حسن)ی ژ دونیایی وهغمر كری. (ابن قتیبه ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱). پاشی (معاویة) لسر مرنا (حسن)ی ناگهدار كر، دهمی دمنگ و باسی مرنا (حسن)ی گههشتی و هسا دیاربوو كو (معاویة) ب مرنا نهوی شاد و كهیف خوش بوو تا وی رادهی هند كهیفا نهوی هات كۆرنوش (سجدة) یا سوپاسیی كر، ئهوین لدهف نهوی ژی ئاماده هممییان ههمان كۆرنوش كرن، دهمی گههشتی (عبدالله ابن عباس)ی كو وی دهمی ل (شام)ئ بوو، (معاویة)ی كهیف ب مرنا (حسن)ی هاتیبیه رابوو قهستا نهوی كر، (معاویة)ی گوتی: نهی (ابن عباس)، (الحسن بن علي) ژ دونیایی وهغمركر، (ابن عباس)ی گوت: ئم یین خوداینه و دئ بال ئهویقه زفرین، گهلهك جار ان ئو پیهف دووبار مكرن، پاشی (ابن عباس)ی گوته: (معاویة)ی هاتیبیه گوهی من نه كهیف ب مرنا (حسن)ی هاتیبیه، هسرو هسا گوتی: ئمز ب خودای سویند دخۆم لاشمیی (حسن)ی گورئ ته تژی نكر و كیمبیا نهجملئ نهوی ژی ژبی ته زیده نكر، ئو مر نهو ژ ته ب خیرتر، ئهگمر ب مرنا نهوی تشتهك ب سهرئ مه هاتبان دا ب مرنا ب خیرتر ژ نهوی تشتهك ل مه هیت نهو ژی بابیرئ نهوی بوو (سلاقین خودای لسر بن)، لئ خودای نهو نهخوشی بو مه جبراند مهرم ژئ وهغمر كرنا پیغهمبری بوو (سلاقین خودای لسر بن)، پشتی نهوی باشتربن خلیفه ئینان، پاشی (ابن عباس)ی كره گری و یین ل دموروبهرین نهوی گرین، دوبقرا (معاویة) ژی گری، پاشی گوت: من گولئوویوه نهوی دوو كور ل پشت خوه هیلاینه (ابن عباس)ی گوت: ئم ههمی بچویكیوون لئ ئم مهرنبووین، (معاویة)ی گوت: ژبی (حسن)ی چهند بوو دهمی ژ دونیایی وهغمر كری؟ ئینا (ابن عباس)ی گوت: نهو ژ هندئ مهرنتره كهسهك نمرانیت ژبی نهوی چهند بوو، بقی بهرسقئ (معاویة) بی دمنگ ما، پاشی (معاویة)ی گوت: ب دمستورا (ابن عباس)ی نهرئ پشتی وهغمر كرنا (حسن)ی تو دئ سر كیشیا مللهتی كهی؟ (ابن عباس) بهرسف دا و گوت: هندي (حسین) ل ژیانئ بیت نهخیر، ئانكو ئمز ب وی كاری رانابم، (معاویة)ی گوت: خودا خیرئ بدمته ته هس پرسیارمكا من ژ ته كری من تو ئاماده دیتی، هس وكو بیژیتی ته ب جوانترین شیوه بهرسف ددا. (ابن قتیبه، 2009 ج ۱، ص ۱۴۲).

و هك ديار نهف ههلويسنتي (معاوية) ي بهرامبر ومغر كرنا (حسن) ي ژ دونيايي، پيڏفي ب خواندنهكا سياسي هميه لسهر رهوشا ميژوويي يا وي سهردمي. نهف كهيف خوشيه تني و هك كار فداننهكا كهسايمتي ناهيته دينن، بهلكو ناماز ميه بو ب دووماهي هاتنا نيك ژ مهز نترين كيشه و ههفركين سياسي بين ل سهر دهمسه لاتي. رهنكه ب ديتنا (معاوية) ي نهمانا (حسن) ي ب رامانا جيگير پونا پتر يا دولهتا (اموي) و سستيوونا

وهغمرکر. ل سهر وهغمرکرنا ئهوی د راوهستیت و ئیدی زیدمتر ئامازی پی نادمهت. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۲۱۲). د بهرامبهر دا نفیسهی پرتووکا (الإمامة و السياسة)، ئامازی ب وهغمرکرنا (حسن)ی ژ دونیایی ب دهستی ههقرینا ئهوی ناکمهت، بهلکو باس ل قوناغا پشتی ئهوی و بهردوامیا بزاڤین شیعیان و بهیعهدانا ئهوان بو (محمد بن الحنفیة)ی دکمهت، (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۲، ص ۲۸۴).

۳.۵. وهغمرکر و نهگهرین وئ:

أ. خالین وهکنیک:

1. هردوو پرتووک باس ل وهغمرکرنا (حسن)ی ژ دونیایی دکهن و هک رویدانهکا گرنگ د میژوویا ئیسلامی دا. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۱ - ۲۱۲) و (ابن قتیبة ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).
2. پرتووکا (المعارف) دا باس ل جهی وهغمرکرنا (حسن)ی دکمهت، تیدا هاتییه: "زفری (مدینه)یی و ههر ل وئری ژ دونیایی وهغمرکر". ههرچنده د پرتووکا (الإمامة و السياسة)، ب راستهوخو باس ل جهی وهغمرکرنا ئهوی نههاتییه کرن، بهلئ ژ بهر کو والیی (مدینه)یی نامه بو (معاویة)یی دهنارتن، ئهو لسه رموشا (حسن)ی ناگههدار دکر، دیار دبیت کو ههر ل (مدینه)یی وهغمرکرییه. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۱) و (ابن قتیبة ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).
3. د هردوو پرتووکا دا ئامازه ب هندی هاتییه دان کو وهغمرکرنا ئهوی ب نهگهرمکی ساخلمی و نهخوشیی بوویه. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۱) و (ابن قتیبة ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).

ب. خالین جودا:

1. پرتووکا (المعارف)، نهگهری وهغمرکرنا ئهوی بو ژ ههردانی دزفرینیت و دبیزیت: "ههقرینا ئهوی (جعدة بنت الاشعث بن قیس) ئهو ژ ههردا بوو". (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۲).
2. پرتووکا (الإمامة و السياسة)، باس ل نهخوشییهکی دکمهت بئی کو ب راستهوخو نافئ ژ ههردانی و بکوژی ببینیت و دبیزیت: "ههر ب وئ نهخوشیی ژ دونیایی وهغمرکر". (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).
3. پرتووکا (المعارف)، دبیزیت: وهغمرکرنا ئهوی ژ دونیایی ل ههقی (ربیع الأول) سالآ (۴۹ مش/ ۶۶۹ ز) بوو. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۲). نفیسهی پرتووکا (الإمامة و السياسة)، ئامازی ب نافئ ههقی ناکمهت، دبیزیت: وهغمرکرنا ئهوی ژ دونیایی ل سالآ (۵۱ مش / ۶۷۱ ز) بوو. (ابن قتیبة ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).
4. پرتووکا (المعارف)، چ ئامازه ب چاقدیرییا (معاویة)ی یان رولئ ئهوی دوی دمئی دا ناکمهت. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۱) پرتووکا (الإمامة و السياسة)، گهلهک ب دریزی باس ل هندی دکمهت کو (معاویة) یی ناگههدار بوو و فهرمان دابوو والیی (مدینه)یی کو "رورانیه من ژ رموشا (حسن)ی ناگههداربکه". (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۴۱).

4. پرتووکا (المعارف)، باس ل چ چالاکیین سیاسی بین (حسن)ی د سهردمی (عمر) و (عثمان) دا ناکمهت، تنی ئامازی ب ژبی ئهوی دکمهت دمئی پیغههمیری (سلاڤین خودای لسه بن)، وهغمرکری. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۱۵۸). پرتووکا (الإمامة و السياسة)، ئامازی ب ئامادهبوونا ئهوی دکمهت دمئی ههلبزارتن خلیفهیهکی پشتی (عمر)ی، و ههرهسا باس ل ههلویستی ئهوی د سهردمی (عثمان) دا دکمهت دهربارهی بجهئنانا سزایین شهرعی. (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۲۵، ۳۳).
5. پرتووکا (المعارف)، باس ل رویدانین و هک وهغمرکرنا (رقیة)یا کچا پیغههمیری (سلاڤین خودای لسه بن)، و ههقرینیا (علي) و (فاطمة) دکمهت. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۱۵۸). پرتووکا (الإمامة و السياسة)، پتر باس ل بابمئین دهستههلات و خیلافهتی و ئهو گفاشتنن لسه (علي) ههویون بو دهستنیانکرنا جهگرمکی پشتی خوه دکمهت. (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۲۵، ۱۲۵).

۲.۵. بهیعهتدان:

أ. خالین وهکنیک:

1. هردوو پرتووک دووپاتی لسه هندی دکهن کو (حسن)ی بهرژوهندیین گشتی ب سهر ههقرکین کسایهتی دا ئیخستین، و دهستبهرداری خیلافهتی بوو، بو (معاویة)ی داکو ئاشتی پهیدا ببیت و ئیکگرتن بکهفته ریزین موسلمانان. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۲۱۱ - ۲۱۲؛ ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۳۴).
2. د هردوو پرتووکا دا دووپاتی لسه هندی هاتییه کرن کو (حسن)ی بهیعهت دا (معاویة)ی، نهف چهنده پشتی کوشتنا بابی ئهوی ب چهندين ههقیان ژ ئالوزیان هات. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۲۱۲؛ ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۳۳).
3. هردوو پرتووک نیشان ددهن کو حمزا (حسن)ی پاراستنا خوینا موسلمانان بوو. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۱؛ ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۳۴).

ب. خالین جودا:

1. د پرتووکا (المعارف) دا تنی ئامازه ب هندی هاتییه کرن کو بهیعهت ل (مسکن) هاتهدان و (حسن) زفری (مدینه)یی. (ابن قتیبة، ۱۹۹۲، ص ۲۱۱ - ۲۱۲). نفیسهی پرتووکا (الإمامة و السياسة) دا، ب دریزی باس ل مرجین (حسن)ی دهینه کرن کو دگوته خهلهکی دئ بهیعهتی دهنه من لسه گوهداریکرنی، چ د شهری دا بیت یان د ئاشتی دا. (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۳۳).
2. د پرتووکا (المعارف) دا، باس ل کارفهدانین دژوار بین لایهنگیر و کسین نهرازی ناکمهت. د پرتووکا (الإمامة و السياسة) دا، ب هویریینی باس ل تورهبوونا هندهک سهرکردیان دکمهت، و هک (سلیمان بن صرد)، کو (حسن)ی ب "زملیکهری باوهداران" ب ناف دکمهت و داخووا بهردوامیا شهری دکر. (ابن قتیبة، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۳۳).
3. د پرتووکا (المعارف) دا، ب ئاشکهراپی باس ل ژ ههردانا (حسن)ی ب دهستی ههقرینا ئهوی (جعدة بنت الاشعث) دکمهت، و دبیزیت: د ژبی ۴۷ سالیی دا ژ دونیایی

3. ئاماژێ ب جوداهیا دیتن و بووچوونان دهینه کرن دناقبهرا (حسن)ی وهک سهرکرده و لایه‌نگرین ئه‌وی دا، (حسن) ل دویف به‌رژموهندیا گشتی دچوو، لی لایه‌نگرین ئه‌وی هندهک جارن ب ههست و سۆز بریار ددا.
4. هه‌ردوو په‌رتووکان دا هه‌قژێ و جوداهی د فه‌گێرانن میژووی دا هه‌یه، دهرباره‌ی سالا وه‌غهرکنا (حسن)ی و ئه‌گهرین وه‌غهرکنا ئه‌وی ژ دونیایی، (ژه‌هردان یان نه‌خوشیا سروشتی).
5. په‌رتووکا (المعارف) وهک ژێده‌ره‌کی ده‌وله‌مه‌ند یی زانیارین خیزانی دهینه دیتن، کو ب هویربینی ناڤین هه‌قژین و زارۆکین (حسن)ی تۆمار کرینه، ئه‌فه ژێ گرنکیا پیگه‌هی (أهل البيت) د جفاکی ئه‌وی سهرده‌می د نیشان دده‌ت.
6. هه‌قهرکیا به‌رده‌وام یا هه‌ردوو بنه‌مالین (هاشم)ی و (ئومه‌وی)، رێگریا ل فه‌شارتنا تهرمی (حسن) ل ده‌ف گۆری پیغه‌مه‌ری (سلاڤین خودای لسه‌ر بن) نیشان دده‌ت، کو کیشه و هه‌قهرکین سیاسی یین وی سهرده‌می گه‌هشتبوونه ئاسته‌کی کو کارتی‌کرنی ل سهر رێوره‌سمین ئایینی و وه‌غهرکرنی ژێ بکه‌ن.
7. ئاماژێ ب هندێ هاتیه‌کرن کو خه‌لیفه (عمر بن الخطاب)، ل ده‌می ده‌ستنیشانکنا جفا راویژێ، داخوازا ئاماده‌بوونا (حسن)ی کربوو، ئه‌فه ژیه‌ر به‌ره‌مه‌تا (أهل البيت)، ئه‌فه نیشانه‌کا به‌یزه بو سله‌ماندنا شه‌رعه‌یه‌ت و په‌سه‌ندکنا ئه‌وی ژ لایی جفاکی و ده‌سته‌لاتی فه‌.
8. بو مه‌ دیاربوو کو په‌رتووکا (الإمامة والسياسة) ب چ شیه‌یان نه یا (ابن قتیبه‌ الدینور)یه. به‌لکو ژ وان په‌رتووکانه یین ب نه‌دروستی بو که‌سه‌کی دی دهینه پالدان (منسوب). بو سله‌ماندنا فی چهندێ ژێ مه‌ دیچوون و فه‌کولین ل نافه‌رۆکا په‌رتووکێ کر و راستی بو مه‌ دیار بوو.

لیستا ژێده‌ران:

1. ژێده‌رین سهره‌کی:
ابن الأثیر، عزالدین. (١٩٩٤م)، أسد الغابة في معرفة الصحابة، تحقيق: علي محمد معوض - عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.
ابن الأثیر ب، عزالدین. (١٩٩٧م)، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، دار الكتاب العربي، بيروت - لبنان.
ابن الأثیر ج، عزالدین. (د.ت)، اللباب في تهذيب الأنساب، دار صادر، بيروت - لبنان.
ابن إسحاق، محمد بن یسار المطلبي (١٩٧٨م)، سيرة ابن إسحاق، تحقيق: سهيل زكار، دار الفكر، بيروت - لبنان.
ابن البيع (الحاكم النيسابوري)، أبو عبد الله محمد بن عبد الله. (١٩٩٠م)، المستدرک علی الصحیحین، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.
ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج. (١٩٩٢م)، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا ومصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.
ابن خلکان أ، شمس الدين أحمد بن محمد. (١٩٠٠م)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، ط١، بيروت - لبنان.
ابن خلکان ب، شمس الدين أحمد بن محمد. (١٩٩٤م)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت - لبنان.

5. په‌رتووکا (المعارف)، بابته‌ی وه‌غهرکنا (حسن)ی ب کورتی و بیی ئاماژهدان ب کارفه‌دانا (معاویه)ی پشتی وه‌غهرکنا ئه‌وی ب دوومه‌ی دینییت. (ابن قتیبه‌ ١٩٩٢، ص ٢١٢). لی په‌رتووکا (الإمامة والسياسة)، باس ل دلخوشیا (معاویه)ی دکه‌ت و دیژیت: ده‌می (حسن)ی وه‌غهر ژ دونیایی کری (معاویه)ی "کۆرنوش (سجدة) یا سوپاسی کر" و ئه‌وین لده‌ف ئه‌وی ژێ هه‌مان نشت کر. (ابن قتیبه‌ ٢٠٠٩، ج ١، ص ١٤١).

ل دوومه‌یه‌ی ب پشتبه‌ستن ب وان به‌لگه‌یین مه‌ د بابته‌ی به‌راوردکاری دا داینه دیارکرن، ئه‌م دشین بیژین په‌رتووکا (الإمامة والسياسة) نه یا (ابن قتیبه‌ الدینوری)یه، و جه‌ی گۆمانیه، دبیت ب شیه‌یه‌کی نه‌دروست (منسوب) ژیه‌ر ناڤ و ده‌نگی دایته پال ئه‌وی، ژیه‌ر کو جوداهیین به‌ره‌تی نیشان دده‌ن کو ئیک مێشک و ئیک پینووس هه‌ردوو په‌رتووکین (المعارف) و (الإمامة والسياسة)، نه‌نفیسینه، ژیه‌ر به‌لگه‌یین زانستی یین ل خوارێ:

1. نه‌ وه‌کنیکی و هه‌قژێ د زانیاریان دا: نابیت نفیسه‌ره‌ک د دوو په‌رتووکین خوه‌دا، باس ل ئیک که‌سایه‌تی بکه‌ت و دوو سالین جودا بو وه‌غهرکنا ئه‌وی ژ دونیایی دیار بکه‌ت، د (المعارف) دا سالا (٤٩ مش/ ٦٦٩ ز) و د (الإمامة والسياسة) دا سالا (٥١ مش/ ٦٧١ ز) هاتیه، ئه‌فه نیشانه‌کا به‌یزه کو دوو نفیسه‌رین جودا ئه‌ف کاره کرینه.
2. جوداهیا شیواز و رێبازا نفیسینی: ژ شیوازی (ابن قتیبه‌)ی د (المعارف) دا دیار دبیت کو گرنکیی ب زنجیریا نه‌ژاد و راستییین کورت دده‌ت. لی نفیسه‌ری (الإمامة والسياسة)، شیواز مکی ئه‌ده‌بی و سیاسی یی جودا یی هه‌یه، و گه‌له‌ک جارن زانیاریین ئه‌وی دگه‌ل رێبازا زانستی یا (ابن قتیبه‌)ی ناگونجن.
3. هه‌لوپه‌ستی مه‌زه‌می و سیاسی: (ابن قتیبه‌) د په‌رتووکا (المعارف) دا پارێزگاریی ل ریزگرتنا ل هه‌می هه‌قالین پیغه‌مه‌ری (سلاڤین خودای لسه‌ر بن) دکه‌ت. لی د (الإمامة والسياسة) دا هنده‌ک فه‌گێر و چیرۆک هه‌مه‌ کو ب شیواز مکی نه‌رینی (سلبی)، باس ل هنده‌ک هه‌قالین پیغه‌مه‌ری (سلاڤین خودای لسه‌ر بن) و خه‌لیفه‌یان دکه‌ت، (وه‌ک چیرۆکا سوچه‌ برنا (معاویه)ی، کو ئه‌فه پتر دگه‌ل شیوازی نفیسه‌رین (شعبة) یان ئه‌وین دژی (اموي)یان دگونجیت، نه (ابن قتیبه‌)ی.

٦. نه‌نجام:

1. دیار دبیت کو (ابن قتیبه‌) د په‌رتووکا (المعارف) دا پتر گرنکیی دده‌ته لایه‌نی زانیاریین گشتی، نه‌ژادناسی و ره‌گه‌زناسی، لی نفیسه‌ری په‌رتووکا (الإمامة والسياسة) دا پتر لایه‌نی سیاسی، و شه‌ره‌فکاری یا رویدانان دگهرته به‌ر، ئه‌فه‌ژێ جوداهیا د رێبازا فه‌کولین و نفیسینی دا نیشان دده‌ت.
2. د فه‌کولینی دیار دبیت و دهینه سله‌ماندن کو بریارا (حسن) بو ده‌سته‌به‌ر داربوون ژ خیلافته‌ی نه‌کو ژ لاوازیی بوو، به‌لکو پلانه‌کا ژیرانه‌ بوو بو پاراستنا ئیکگرتن و ئیکریزیا جفاکی موسلمانان و راگرتنا خوینرێژتنی.

الزبيدي، محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني. (د.ت)، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الهداية، (د.م). الزبيدي مصعب بن عبد الله. (١٩٥٣م)، نسب قریش، تحقيق: ليفي بروفنسال، دار المعارف، ط٣، القاهرة - مصر.

السمعاني، عبد الكريم بن محمد. (١٩٦٢م)، الأنساب، تحقيق: عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني، مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد.

الطبري، محمد بن جرير. (١٣٨٧هـ)، تاريخ الطبري، دار التراث، ط٢، بيروت - لبنان.

الفيروزآبادي، مجد الدين محمد بن يعقوب. (٢٠٠٠م)، البلغة في تراجم أئمة النحو واللغة، دار سعد الدين.

القرطبي، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر. (٢٠٠٠م)، الاستذكار، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، دار الكتب العلمية - بيروت - لبنان.

المزي، يوسف بن عبد الرحمن. (١٩٨٠م)، تهذيب الكمال في أسماء الرجال، تحقيق: بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت - لبنان.

ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله. (١٩٩٥م)، معجم البلدان، دار صادر، ط٢، بيروت - لبنان.

٢. ژندهرین لاوهکی:

الألباني، محمد ناصر الدين. (٢٠٠٢م)، مختصر صحيح الإمام البخاري، مكتبة المعارف، الرياض - السعودية. (ژندهری لاوهکییه چونکه کورتکراوه و لیکولینهوهکی سهردهمیانیه).

العکش، عمر مسلم. (٢٠٠٥م)، ابن قتيبة الدينوري وجهوده اللغوية، المجمع الثقافي، أبوظبي - الإمارات العربية المتحدة.

الصلابي، علي محمد. (٢٠٢٢م)، حسن بن علي، ومرگیزانی: عبدالله فاضل، دزگای نارین، چ ١، ههولیز - ههزیمی کوردستان.

٣. نامهیین ماستهری و گوڤارین زانستنی:

المخزومي، صادق. (٢٠٠٠)، ابن قتيبة منهجه وموارده في كتاب المعارف، رسالة ماجستير منشوره، جامعة بغداد - العراق.

البخاتي، حاتم كاطع موسى. (2025). إشكالية نسبة الكتب إلى مؤلفيها والاستيثاق منها: كتاب (الإمامة والسياسة) ونسبته إلى ابن قتيبة اختياراً. مجلة حوالية المنتدى، كلية الفقه الجامعة، العراق.

ابن خياط، خليفة بن خياط العصفري. (١٩٩٣م)، طبقات خليفة بن خياط، تحقيق: سهيل زكار، دار الفكر، بيروت - لبنان.

الدودي المالكي، محمد بن علي بن أحمد، شمس الدين (٢٠١٢م)، طبقات المفسرين للدودي، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.

ابن سعد، محمد بن سعد بن منيع الهاشمي. (١٩٩٠م)، الطبقات الكبرى، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.

ابن عبد ربه الأندلسي، أحمد بن محمد. (١٩٨٣م)، العقد الفريد، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.

ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن. (١٩٩٥م)، تاريخ دمشق، تحقيق: عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر، بيروت - لبنان.

ابن العماد، عبد الحي بن أحمد الحنبلي (١٩٨٦م)، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، تحقيق: محمود الأرناؤوط، دار ابن كثير، بيروت - لبنان.

ابن قتيبة أ، عبد الله بن مسلم الدينوري. (١٩٩٢م)، المعارف، تحقيق: ثروت عكاشة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ط٢، القاهرة - مصر.

ابن قتيبة ب، عبد الله بن مسلم الدينوري. (١٩٩٧م)، الإمامة والسياسة، تحقيق: خليل المنصور، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان.

ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر. (١٩٨٦م)، البداية والنهاية، دار الفكر، بيروت - لبنان.

أبو البركات الأنباري، عبد الرحمن بن محمد. (١٩٨٥م)، نزهة الألباء في طبقات الأدباء، تحقيق: إبراهيم السامرائي، مكتبة المنار، ط٣، الزرقاء - الأردن.

أبو جعفر البغدادي (ابن حبيب)، محمد بن حبيب (د.ت)، المحبر، تحقيق: إيلزة ليختن شتير، دار الأفاق الجديدة، بيروت - لبنان.

أبو الفرج الأصبهاني، علي بن الحسين. (د.ت)، مقاتل الطالبين، تحقيق: السيد أحمد صقر، دار المعرفة، بيروت - لبنان.

الترمذي، محمد بن عيسى. (٢٠٠٠م)، صحيح سنن الترمذي، مكتبة المعارف، الرياض - السعودية.

الخطيب البغدادي، أحمد بن علي بن ثابت (٢٠٠٢م)، تاريخ بغداد، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت - لبنان.

الذهبي أ، شمس الدين محمد بن أحمد. (١٩٩٣م)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عمر عبد السلام التدمري، دار الكتاب العربي، ط٢، بيروت - لبنان.

الذهبي ب، شمس الدين محمد بن أحمد. (٢٠٠٦م)، سير أعلام النبلاء، دار الحديث، القاهرة - مصر.

پهراویز:

- (1) الدينور: باژیرمه دناڤهرا (دينور) ئ و (همدان) ئ، ئافهكا زور لئ ههيه، ژبههر هندی گهلهك فيقي و بهرهمین دی بین چاندنی لئ ههه. (ياقوت الحموي، ١٩٩٥، ج٢، ص٥٤٥).
- (2) القرطبي، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر. (٢٠٠٠م)، الاستذكار، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، ط١، دار الكتب العلمية-بيروت-لبنان.
- (3) مسكن: جههكه دكهفته سهر رويبارئ (دجيل)، (الحموي، ١٩٩٥، ج٥، ص١٢٧).
- (4) ئه (الوليد بن عتبة بن معيطه)، ناسناڤئ ئهوى (أبا وهب) بوو، براين (عثمان بن عفان) به ژ لايئ دايكهڤه، ل سالا فتهكا (مكة) مسلمان بوويه. (عثمانى ئه كروبو واليئ (كوفة) پشتئ (سعد بن أبي وقاص). رافهكهريڤ قورنائئ لسهر هندی ريكهفتهه كو نهف گوتتا خودئ (إن جاءكم فاسق بنبأ فتبينوا) (سورة الحجرات، الآية: ٦)، دهر بارهئ ئهوى هاتيهه خوارئ. (ابن الأثير، ١٩٩٤، ج٥، ص ٤٢٠).
- (5) سليمان بن صرد: ئه (عبد العزى بن منقذ بن ربيعة بن أصرم بن ضبيس بن حرام بن حبشية بن كعب بن عمرو) به، پاش ناڤئ ئهوى (أبا مطرف) بوو، بهرى مسلمان ببيت ناڤئ ئهوى (يسار) بوو، لئ دهمئ مسلمانبووى پيغهمبهري (سلاڤين خوداى لسهر بن) ناڤئ ئهوى كر (سليمان)، كهسهكى ب ريز و ب بهابوو دناف هوزا خوده، پشتئ كو پيغهمبهري (سلاڤين خوداى لسهر بن) وهغهر ژ دونايئ كرى، پشتئ مسلمانان باژيرئ (كوفة) ئافاكرئ ئهوى قهستاوى باژيرئ كر و لئ ئاكنجيبوو، بهشارد بوو دگهل (علي) ل شهريڤ (جمل) و (صفين) دا، ئه دناف ئهوان كهسان دا بوو بين نامه بو (الحسين بن علي) نفيسين و داخوازا هاتئا ئهوى كرين بو (كوفة)، لئ دهمئ (حسين) گههشتيه وى باژيرئ (سليمان) ئه خوه فهكيشا و پشتگيزيا ئهوى نهكر، پشتئ (حسين) هاتئ كوشتن ئهوى كهسين پشتگيزيا ئهوى نهكرين پشيمانبوون و ل خوهز قرين و تهويه ژ كيماسيا خوه كرن، ژبههر هندی ناف ل ئهوان هاتهكرن (توابين)، ئانكو تهويهكار، پاشئ دگهل ئيك كويمبون لهشكهرك پيكنينان و داخوازا خوينا (حسين) ئه كرن و (سليمان) كرن سهر كهردمئ خوه، بهرهف (شام) ئه ب ريكهفتن ل ويزئ د شهركئ دژور دا دگهل لهشكهري شامئ ئهوى كو (الحصين بن نمير) سهر كر دايغتيا ئهوى دكر پتريا لهشكهري (توابين) ان هاتن كوشتن بتئ هژمارهكا كيم ژئ قورتابوون، ههر د ئهوى شهري دا (سليمان بن صرد) ژئ هاته كوشتن، ئهف رويدانه ل سالا (٦٥٠ مش/٦٨٤ ز) بوو ل وى دهمئ ژيئ ئهوى نوت و سئ سالبوون. (ابن سعد، ١٩٩٠، ج٤، ص ٢١٩ - ج٦، ص ١٠٢؛ ابن حبيب، ص ٤٧٥).

- (6) (المحلین): ئهو کەسن بێن کو پیرۆزی و حورمەتا هەقیقەتە قەدەغەکرێ (الأشهر الحرم) و باژێری پیرۆز (مکة) بێ ل بەر چاڤ وەرنەدگرتن و کارێن قەدەغە تێدا دکرن. لەوما عەرمەبان خوینا ئەوان ب ڕەوا (حلال) دزانێ، ب تاییه‌تی د وان هەمقان دا. (ابن منظور، ج ۲، ص ۸۴۵؛ الزبیدی، ج ۳، ص ۴۶۰).
- (7) ئهو (محمد بن علي بن أبي طالب)، ناسناقی ئهو (أبو عبدالله المدني)، هەروەسا دگۆتنتی (أبا القاسم) ژێ، د هاتە نیاسین ب (ابن الحنفية). ئەقە ژ بەر ناڤی دایکا ئهو (خولة بنت جعفر بن قيس)، ئهو ژ ئیخسیرین (یمامة)، ئهوین کو د سەردەمی (أبو بكر الصديق) دا هاتین دەستەسەرکرن، و هاتییه گۆتن: ئهو کەنیزەیا بنەمالا (بني حنیفة) بوو، لێ نه ژ ئەوان ب خوه بوو. دبیژن (ابن الحنفية) کەسەکی گەلەک خودا نیاس و زانییه‌کا مەزن هەبوو. (السمعاني، ۱۹۶۲، ج ۴، ص ۲۸۹؛ المزني، ۱۹۸۰، ج ۲۶، ص ۱۴۷ – ۱۴۸).
- (8) البقیع: گۆرستانا سەرەکی یا خەلکی (مدینة) بێ بوو و کەفتارترین گۆرستانا ئیسلامی یه و دکه‌قیته د ناڤ وی باژێری دا، د زمانێ عەرمەبی دا پەیفّا (بقیع) ناماژمیه ب وی پارچەیا ئەردی یا کو رەو ریشالێن جۆرەها داران تێدا هەبن ژ بەر قی چەندێ گۆرستانا ناڤدارا (مدینة) بێ ب وی ناڤی هاتییه نیاسین، هەروەسا ناڤی (بقیع الغرقد) ژێ لێ هاتییه‌کرن، (الغرقد) ناڤی جۆرە دارەکا ب ستری یه کو د زمانێ عەرمەبی دا ب (العوسج) ژێ دەقیته نیاسین، ژ بەر کو ئەق جۆرە داره ب مشەیی ل وی جەهی شین دبوون، لەوما ناڤی وی بوویه (بقیع الغرقد)، ئانکو "جەهی تیکەل بێ دارین (غرقد) ئی. (الحموي، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۴۷۳).
- (9) والیئ (مدینة) بێ ل وی دەمی (سعيد بن العاص) بوو، ئهو (سعيد بن العاص بن سعيد بن العاص بن أمية بن عبدشمس بن عبد مناف القرشي الأموي) ه، دایکا ئهو (أم كلثوم بنت عمرو بن عبدالله بن أبي قيس) بوو، ئهو ل سالا مشەختبوونی هاتیوو دونیایی، کەسەکی ڕیزدار بوو دناڤ کەس و کارێن خودا، هەروەسا کەسەکی مەرد و دەستفەکرێ و ڕەوانبێژ بوو، (سعيد) ئیکبوو ژ کەسێن قورئان بو (عثمان بن عفان) ی ئقیسین، (عثمان) ی ئهو کر بوو والیئ (کوفة) پشتی (الولید بن عقبه بن أبي معیط)، ئهو ل سالا (۵۹ مش/ ۶۷۸ ز) ژ دونیایی وەغەرک. (ابن قتیبة ۱۹۹۲، ص ۲۱۲؛ ابن الأثیر، 19۹۴، ج ۲، ص ۴۸۱).

الحسن بن علي بن أبي طالب في كتابي (المعارف) و(الإمامة والسياسة): دراسة تاريخية – مقارنة

الملخص:

تعد هذه الدراسة مقارنة تحليلية حول أسلوب الصياغة التاريخية للعالم الشهير (ابن قتيبة الدينوري 213-276 هـ / 828 – 889 م) لشخصية (الحسن بن علي)، بالاعتماد على كتابه (المعارف) وكتاب (الإمامة والسياسة) وتكشف نتائج الدراسة أن (ابن قتيبة) في كتاب (المعارف) برز كمؤرخ "نسابة"، حيث ركز على موجز السيرة الذاتية، مثل: تاريخ الميلاد، وأسماء الزوجات والأبناء، والأحداث المفصلية بأسلوب رسمي وموجز. أما في كتاب (الإمامة والسياسة)، فينتقل أسلوبه إلى "التحليل السياسي"، مسلطاً الضوء على المواقف المصيرية، كالنتازل عن الخلافة لـ(معاوية) بقصد حقن دماء المسلمين، مع إبراز سمات اللين والحكمة وسعة الصدر لديه في خضم الأزمات. وتبين المقارنة أن المؤلف في الكتاب الثاني تعمق أكثر في تفاصيل المفاوضات وردود الأفعال الاجتماعية والسياسية، لا سيما الخلافات والتنافس في الصراع بين بني (هاشم) وبني (أمية). في كلا الكتابين، يتم تقديم (الحسن بن علي) كشخصية محبة للسلام، وكقائد غيور على وحدة صف الأمة. وتؤكد هذه الدراسة على تعدد أبعاد أسلوب الكتابة لدى (ابن قتيبة)، حيث يعرض المعلومات من جوانب تاريخية مختلفة وفقاً لغرض الكتاب؛ وهي محاولة لإبراز المبادئ والحقائق التاريخية التي جعلت القيادة الإسلامية في ذلك الوقت تضع المصلحة العامة وحماية النسيج الاجتماعي فوق كل المصالح الأخرى، وتوضح دورهم في ترسيخ السلام والابتعاد عن الفتن.

الكلمات المفتاحية: الحسن بن علي، ابن قتيبة، كتاب المعارف، كتاب الإمامة والسياسة، البيعة، معاوية.

HASAN IBN ALI IBN ABI TALIB IN THE BOOKS (AL-MA'ARIF) AND (AL-IMAMA WA AL-SIYASA): A HISTORICAL-COMPARATIVE STUDY

ABSTRACT:

This study presents a comparative analysis of the historical narrative methodology of the renowned scholar Ibn Qutayba Al-Dinawari (213-276 AH / 828–889 AD) regarding the personality of Hasan ibn Ali, based on his works: Al-Ma'arif and Al-Imama wa al-Siyasa. The findings indicate that in Al-Ma'arif, Ibn Qutayba emerges as a "genealogist" historian, prioritizing biographical summaries such as dates of birth, names of spouses and children, and core events in a formal and concise manner. Conversely, in Al-Imama wa al-Siyasa, his style shifts toward "political analysis", highlighting pivotal stances, such as the abdication of the caliphate to (Mu'awiya) for the purpose of preserving Muslims' blood, while showcasing Hasan's traits of gentleness, wisdom, and forbearance during crises. The comparison reveals that in the second book, the author delves deeper into the details of negotiations and social-political reactions, particularly the tensions and rivalries within the conflict between the Hashemite and Umayyad houses. In both books, Hasan ibn Ali is portrayed as a peace-loving figure and a selfless leader dedicated to the unity of the Ummah. This study emphasizes the multidimensional nature of Ibn Qutayba's writing style, presenting information from various historical perspectives depending on the objective of the work. It is an attempt to highlight the historical principles and facts that led Islamic leadership at that time to prioritize the public interest and the protection of the social fabric and relationships over all other interests, clarifying their role in establishing peace and avoiding discord.

Keywords: Hasan ibn Ali, Ibn Qutayba, Al-Ma'arif, Al-Imama wa al-Siyasa, Bay'ah, Mu'awiya.